

Örs Dóczy:

Rolul literaturii în sistemul educațional reformat transilvănean din secolul al 17-lea

Lucrarea de față constituie cercetarea istoriei ecleziastice reformate din Transilvania secolului al 17-lea, fiind o lucrare bazată pe cercetarea sistemului educațional reformat transilvănean, pe tradiția literară a instituțiilor educaționale (colegiu, respectiv școala *particula*) și pe cercetarea continuării studiilor liceale ale academizanților transilvăneni reformați în universitățile olandofone din acele timpuri.

Cercetare. Pe lângă faptul, că lucrarea de față clasifică cercetările și rezultatele anterioare din cadrul metodologiilor folosite în cercetarea academizării, analizăm tradițiile academizării și o disputație de limbă latină, pe care cercetările istorico-literare și cele ale academizării încă nu le-au efectuat. Dat fiind, că lucrarea nu recapitulează cercetările pelerinajului academic efectuate până acum, ea este elaborată atât pentru cercetătorii academizării, cât și pentru publicul larg, fără cunoștințe temeinice din cadrul istoriei literare și a academizării, astfel expresiile tehnice specifice aferente latine, grecești, care au variantă canonizată și în limba maghiară sunt scrise în forma lor maghiară și sunt explicate în cadrul introducerii. Astfel, cuvintele *colegiu*, respectiv *școală particula (particula)*, care definesc tipuri de școli, colegiu cel gimnazial, particula cel elementar, sunt menționate în formele lor maghiare: *colegiu*, respectiv *școala particula*.

Expresia *academizant* se referă la ”studentul”, care după finalizarea studiilor liceale, din beneficiul bursei oferite de patronat sau din stipendiul primit de la instituția invitatore, își continuă studiile în cadrul universităților din principatele olandeze, landurilor germane sau în Anglia. Expresia *academit* se referă la statutul fostului ”student”, care în urma finalizării studiilor superioare universitare din țările menționate se întoarce acasă și intră în slujba patronului său. Expresiile *academizant*, respectiv *academit* sunt folosite în lucrare în forma lor latină, dat fiind că nu au echivalent în limba maghiară. Tot așa am menținut în lucrarea noastră denumirile claselor specifice învățământului din acele timpuri. Denumirea *syntactica classis* indică o perioadă de învățământ cu discipline specifice învățământului reformat și nu un an școlar. În analogie cu denumirea *classis* am menținut scrierea cuvântului *coetus*, care înseamnă comunitatea liceală sau studentescă în cadrul unei instituții de învățământ, însă care, de exemplu în cazul Universității din Wittenberg, cuprinde membri care zi de zi vorbesc

între ei în limba oficială a universității, cea latină, provin din aceeași regiune geografică, formând o comunitate universitară (*communitas*), chiar dacă nu aparțin aceeași etnie.¹ Ordinea în cadrul comunității coetusului este reglementat de către legiile colegiului sau a universității aparținătoare.

Denumirea disciplinelor *logicii* sau a *teologiei* sunt scrise în continuu în forma lor maghiară. Însă denumirea *physica* sau a *mathesis*, care definește ansamblul cunoștințelor studiilor reale și naturale ale acelor timpuri, au rămas în forma lor latină, fiindcă nu cunoaștem terminologia definițiilor aferente.

Secolul al 17-lea în tema abordată denotă nu numai o perioadă seculară, ci perioada deciziilor luate de către organizațiile ecleziastice în concordanță cu sustenabilitatea firavă a statului principal al Transilvaniei, sustenabilitate care se baza pe deciziile care serveau supraviețuirea statutului între cele două supraputeri ale continentului, cea Habsburgică și Otomană. Paralel cu descrierea situației politico-religioase a Transilvaniei, menționăm că descrierea situației landurilor olandofone, în special cu unicitățile lor sociale, religioase, respectiv sistemul lor de învățământ multiplural, nu s-a putut efectua în aceeași măsură ca în cazul descrierii Transilvaniei, dat fiind că nu am avut acces la atâtea izvoare istorico-literare ca pentru cealaltă regiune. Descrierea și interpretarea politico-istorico-eceziastică începe cu anul 1575 în cazul landurilor olandofone, adică de la începutul epocii de aur al landurilor, dar interpretările concluzionate se referă pe întreaga perioadă a landurilor nederlandeze din secolul al 17-lea.

Transilvania înseamnă în lucrarea noastră regiunea guvernată de către principele ei, incluzând în această regiune și teritoriile transtisienne și din Partium obținute temporar sau pentru o perioadă mai îndelungată de către Istvan Bocskai și urmașii săi: Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Kassa, Munkács, Tokaj, Tarcál, Keresztúr și Ecsed.²

Pelerinajul academic reformat transilvănean. Politica educațională a Principatului Transilvaniei din secolele 16-17 se bazează pe două direcții decizionale de idei: pe de o parte principele și clasa aristocratică din anturajul său donează burse, stipendii pentru tinerii care își doresc continuarea studiilor la cele mai importante universități protestante din Europa, urmărind cursurile universitare la cei mai importanți profesori, astfel reușind ”să unifice protestantismul transilvănean izolat din punct de vedere lingvistic, geografic, politic și

---

¹ SZABÓ: 2013b, p. 30–32.

² DEMÉNY: 1982, p. 147–148; LUKINICH: 1918, p. 207; LUKINICH: 1918, p. 207, 210, 240–241, 261–262, 271–272, 311–312; despre importanța economică a celor șapte comitate vezi p. 368–397; MAKKAI–MÓCSY: 1986, p. 536–537.

spiritual cu comunitatea ecleziastică protestantă universală europeană”.³ Pe de altă parte, politica educațională a principelor Gabriel Bethlen și a celor doi György Rákóczi inițiază invitarea unor profesori renumiți la colegiul academic (*collegium academicum*) din Alba Iulia pentru a îmbunătăți cu metode noi învățământul preuniversitar, asigurând astfel pregătirea și propășirea intelectuală a intelectualității ecleziastice și administrativ-laice, a anturajului intelectual principal. Pregătirea intelectuală primordială era sprijinul pelerinajului academic, care poate fi numit *organizare științifică externală*, fiindcă academizantul, după finalizarea studiilor colegiale din Transilvania, în urma obținerii unei burse de la patronatul său ecleziastic sau laic își continua studiile la o universitate (*academia* sau *universitas*) în afara granițelor țării, dat fiind că Transilvania nu avea instituție de învățământ superior. Acest act, prin preluarea bursei oferite de patronat, denotă un proces, care începuseră cu începerea anilor colegiale și se terminase cu întoarcerea de la universitate cu diploma sau diplomele obținute. Acest proces numim în lucrarea noastră *învățământ contractual*.

Pelerinajul academic poate fi localizat geografic între următoarele centre culturale: Glasgow, Argentoratum (Strasbourgul de astăzi) și Geneva. Între aceste centre universitare s-au format *conexiuni interpersonale și interinstituționale*. Pentru cercetarea acestor conexiuni este necesară o deschidere multidisciplinară, orientare în mai multe științe și limbi din partea cercetătorilor.

Cum am procedat în cercetările noastre privind pelerinajul academic transilvănean din secolul al 17-lea? Cum procedăm în continuare? Urmând ereditatea cercetătorească a lui Sándor Tonk, analizăm literar studiile preuniversitare ale ”studentilor” din școala particula clujeană condusă de Janos Apaczai Csere sau în școala particula din Târgu-Mureș, condus de *domidocul* Mátyás Fogarasi între 1662-1665.

Pentru analiza activității literare a academizanților transilvăneni reformați era necesar cunoașterea foarte bună a istoriilor colegiilor reformate din Transilvania redactate la sfârșitul secolului al 19-lea și începutul secolului al 20-lea, cu ocazia sărbătoririi mileniului maghiar în Bazinul Carpatic. Astfel, pentru înțelegerea profundă a sistemului organizatoric educațional reformat din Transilvania, am studiat operele autorilor la care ne referim în disertație: Károly Szathmáry Pap (Colegiul din Aiud),⁴ Dénes Dósa (Colegiul din Orăștie),⁵ István Török (Colegiul din Cluj),⁶ Ferencz Kis (Colegiul din Odorheiu Secuiesc)⁷ și József Koncz (Colegiul

---

³ ÁGOSTON: 1997, p. 41.

⁴ SZATHMÁRY: 1868.

⁵ DÓSA: 1897.

⁶ TÖRÖK: 1905

⁷ KIS: 1873.

din Târgu-Mureș)⁸. Considerăm proeminente aceste cercetări introductive, fiindcă fără ele nu putem insera literatura academică reprezentată de către academizanți la universitățile menționate prin disputațiile, respectiv disertațiile susținute și publicate în *mediul lor istoric, teologic, filozofic*. Expresia *literaturii* denotă în lucrarea noastră literatura poetică, disputațiile și disertațiile, respectiv inscripțiile cărturești și manuscrisele aferente acestor activități literare din învățământul literar al colegiilor/școlilor particula și învățământului universitar din secolul al 17-lea: totalitatea tradițiilor cărturești și literare a academizanților și profesorilor instituțiilor reformate de învățământ preuniversitar și universitar.

După cercetările introductive și articolele preluării scrierii tezei de doctorat, după modelul *metodologiei biografice lineare*⁹ – care are în vedere cercetările carierelor individuale privind promovarea instituțiilor de învățământ, începând cu semnarea legilor instituțiilor educaționale de nivel mediu, din momentul când individul devenea membru al instituției, prin promovarea disciplinelor sistemului și până la obținerea nivelurilor de licență, masterat și doctorat –, am trecut în vedere situația organică a instituțiilor reformate transilvănene pe parcursul secolului al 17-lea, legile aferente instituțiilor menționate, respectiv pe baza inscripțiilor rămase pentru o mai mare perspicuitate am redactat orarul școlii particula condusă de Mátyás Fogarasi, inserând informațiile rămase integral în patru tabele. Formarea grafică a orarului constituie punctul de pornire pentru *cercetarea literaturii academizante*.

De ce considerăm de maximă importanță cercetarea temporar-lineară a învățământului preuniversitar și academizant? Cercetările predecesoare și-au pus accentul pe editarea izvoarelor aferente învățământului preuniversitar și universitar. Activitatea noastră completează cercetările predecesoare, prin faptul, că în aceeași măsură analizează sistemul educațional preuniversitar (colegial și cel al școlilor particula) și disciplinele literare din aceste școli, cât și studiile academizanților, altfel spus căutăm răspunsuri pe tradițiile literare preponderent profesate în limba latină din perioadele învățământului preuniversitar și cel academic. Paralelismul și metoda lineară a cercetărilor noastre nu reflectă deficit în metodologia menționată, prin faptul, că în disertație numai pe baza analizei unei singure disputații deducem concluziile aferente.¹⁰

Perioada imediat următoare finalizării studiilor universitare este elaborată numai în contextul în care reies noutățile tradiției perioadei academizante în reformarea sistemului educațional preuniversitar din Transilvania, în primul rând prin propunerile aduse de János

---

⁸ KONCZ: 2006.

⁹ Pentru descrierea metodologiei vezi LAKI: 2006, p. 25–32.

¹⁰ RÖELL–FELFALUSI: 1689.

Apáczai Csere prin modificările necesare propuse învățământului transilvănean. După informațiile și cunoștințele noastre, până acum lipsea o astfel de lucrare privind analiza literară paralelă a învățământului preuniversitar și academic transvănean din secolul al 17-lea.

Puritanism și cartesianism în sistemul educațional transilvănean din secolul al 17-lea

Obiectivul sistemului educațional reformat transilvănean din secolul al 17-lea este formarea păstorilor, respectiv intelectualității laice obedientă administrației principiale, iar școlile landurilor nederlandeze, în special cele ale Uniunii din Utrecht sunt diversificate atât din punct de vedere administrativ, cât și pe planul organizării sistemului educațional. Școlile întreținute de către biserică în Țările de Jos, dar controlate de către puterea laică nu primesc elevi numai de confesiune reformată. Obiectivul școlilor, indiferent de nivel și statut, este, ca cei care promovează disciplinele predate să se formeze ca creștini beneficiari și de cunoștințe economice pe lângă teologie. Se poate admite, că în general școlile nederlandeze în primul rând oferă informații practice, de interes real pentru reușita economică a burgheziei din ce în ce mai prospere. Totuși, în ochii academizanților transilvăneni, diferența cardinală între cele două sisteme educaționale din Țările de Jos, respectiv Transilvania este, că landurile nederlandeze susțin întemeierea și formarea universităților pentru studiile universitare, iar în Transilvania chiar și institutul parțial superior, colegiul academic (*collegium academicum*) din Alba Iulia își încheie activitatea după 1658. Înființarea unei universități în Transilvania rămâne un deziderat continuu al academiților, cum este și petiția lui János Apáczai Csere adresată pricipelui Ákos Barcsay.¹¹

Ideile puritanismului și cartesianismului, bazate la universitățile nederlandeze pe o cultură distingvă de dispută împotriva ortodoxiei religioase reformate, au ajuns și în Transilvania, în primul rând prin cărțile, adică prin ”maestrii muți” aduse de academiți, în urma finalizării studiilor universitare în Țările de Jos, respectiv Anglia.

Individul puritan este constrâns pentru practicarea obedienței de către Sfânta Scriptură, care pentru el constituie Legea în sine. Convertirea individului ”acum”, adică ”în momentul actual” și beneficierea grației dumnezeiești poate fi obținută numai după efectuarea contemplației individului asupra legilor Domnului și obediența efectivă față de El.¹² Pentru aceasta, cunoașterea Sfintei Scripturi constituie o invitație, la care trebuie să se străduiască, ca

---

¹¹ APÁCZAI: 1658/2003

¹² BODONHELYI: 1942, 124–125.

prin cunoștințele biblice acumulate, individul puritan să-și poate îngriji personal relația sa cu Hristos, ca personal să-și poate remarca eminența pentru salvarea sa spirituală. Pentru aceasta devine proeminent în sistemul educațional al profesorilor puritani, în special în sistemul educațional al lui Guilielmus Amesius, căutarea adevărului, indiferent dacă aceasta se află în operele lui Plato sau Aristotel,¹³ chiar dacă între disciplinele promovate în școli filosofia antiscolastică, logica lui Ramus, predarea limbilor biblice și antice și științele naturale bazate pe sintagma baconiacă, cum că natura creată poate fi cunoscută,¹⁴ primesc o prioritate față de celelalte materii.

Criza individualității moștenită din evul mediu era în primul rând *o criză a autodeterminării, a înțelegerii de sine*. Această criză a individului era dezbătută și în curentele filosofiei ai timpului. În confruntarea pentru individual un loc aparte ocupă în aceasta epocă *cartesianismul*. Individualismul cartezian nu se interpretează în formele oferite de ”preceptele autoritare ale timpului, ci dorește să se asigure de sine ca subiect activ, efectiv, cugetând și acționând după voința sa.”¹⁵ Individul cartezian s-a lăsat condus numai pe cugetarea și credința sa, când experiența sa, aptitudinile sale erau adevărate de către preceptele Bibliei. Altfel spus, individul cartezian își folosește în viața lui rezultatele științelor bazate pe experiența și erudiția proprie și în sens *teologic*.

Obiectul individului cartezian era *căutarea propriei individualități*, care pe de o parte constituia o chestiune religioasă pentru el, pe de altă parte, căutarea s-a extins și pe area cercetărilor științifice și în special pe area meditației filosofice. Descoperirea științifică personală sau teoria acesteia a stat la baza unei noi definiții de sine a individului, astfel veridicitatea descoperirilor reflectate de către Biblie a devenit *formatoare de comunități intelectuale și spirituale*.

Numărul celor care și-au dedicat viața efectuării experiențelor științifice a crescut cât timp aplicația și folosirea rezultatelor științelor noi a devenit importantă în viața cotidiană. Acceptarea acestor noi rezultate, dar și a științelor naturale bazate pe experiențe era greoi, dat fiind că universitățile și forurile științelor erau preponderent dominate de reprezentanții metodelor scolastice. Rezultatele noi și-au făcut aparițiile în disputele academice, dintre care mai multe au ajuns în Transilvania prin intermediul academiștilor.

---

¹³ AMESIUS: [s. l. et a.], tema nr. 77.

¹⁴ MCKNIGHT-TRICHE: 2011, p. 41.

¹⁵ UNGVÁRI-ZRÍNYI: 1997, p. 10.

Concluzii

Problematica inexistenței autodefinirii, de origine din epoca evului mediu, respectiv răspunsurile date la această problemă sunt redactate în disertație în primul rând prin prisma conceptelor de organizare a sistemului educațional, concepte aduse acasă de către academiți, respectiv în cadrul spiritului meditativ-intelectual al timpului aparținător al *reformațiunii târzii* (de expl. recepția teologică carteziană a lui Hermann Alexander Röell). Problematika incapacității autodefinirii este tratată prin prisma învățământului preuniversitar și universitar, în special prin cunoștințele literare, teologice, logice și a poeticii dobândite de academiți la univesitățile Țărilor de Jos.

Importanța academizației din această perioadă constă în faptul, că academiții învățați la universitățile europene și-au adus acasă o *image a Europei*,¹⁶ cum a fost văzută Europa de nederlandezi, și prin cărțile și mentalitatea învățată acolo nu s-a modificat cardinal mentalitatea transilvăneană, însă s-au format bazele mentale ale posibilității formării multilaterale ale păstorilor și intelectualității laice transilvănene de origine țărănească.¹⁷ Tematizarea eclectică a culturii și cunoașterii multiculturale are tendința de a debloca problemele autodeterminării spirituale și intelectuale în Transilvania, tematizarea reformei învățământului privește necesitatea însușirii disciplinelor care asigură cunoștință sigură pentru individ, iar pentru aceasta îndeamnă patronatul de la catedră, din biserică sau prin epistolele de suplex intitulate principelui sau soției principelui pentru sprijinul financiar și spiritual mărit al elevilor școlilor colegiale sau ale școlilor particula, respectiv al academizanților transilvăneni.

Mentalitatea însușită a academiților poate fi interpretată ca un zestre, fiindcă în gesturile lor păstorești și profesionale putem vedea stăruința prin care doresc reforma socială, spirituală, culturală dar și cea economică în favoarea evoluției sociale transilvănene: tendința lor este, ca societatea transilvăneană să se apropie de nivelul spiritual și economic al societăților Europei de Vest.

Activitatea epistolară a academiților, care este o obligație a lor în cadrul sistemului de învățământ contractual, devine un instrument de legătură între reprezentanții clasei politice din Transilvania și Țările de Jos, și epistolele lor constituiau primele informații despre cărțile științifice apărute în Vest. Academiții, prin activitatea lor academizantă la universitățile

---

¹⁶ JANKOVICS: 1999, p. 204–207.

¹⁷ KESZEG: 2008, p. 47.

olandofone, și prin faptul, că apropiere s-au întors acasă în totalitate,¹⁸ au format o *interferență regională*, care întruchipa o legătură strânsă sprituală, religioasă și științifică între cele două țări, Transilvania, respectiv Țările de Jos, în special landurile Uniunii din Utrecht, iar prin această legătură formată atenționează decalajul social, politic al Transilvaniei față de regiunile Europei de Vest.

Decalajul menționat esre relativ: în cele mai multe cazuri propunerile academiților privind modificarea orânduririi sociale și a sistemul educațional autohton se referă numai la modificarea reformistă a învățământului, și numai în cazuri infime se referă la schimbarea radicală a sistemului educațional. Sistemele propuse de Janos Apaczai Csere prin orațiile rostite la Alba Iulia, respectiv Cluj, în urma rescrierii și regândirii propunerilor descrise în opera *Magyar Encyclopaedia*, aduc o modificare majorativă în *schola Claudiopolitana*, cu tendința, ca elevii să cunoască cât mai profund manifestăția dumnezeiască întruchipată de Biblie, prin învățarea cunoașterii limbilor biblice, și prin însușirea cât mai temeinică a disciplinelor de spirit puritan și cartesian aferente Bibliei. Confruntarea inteligenței ortodoxe transilvănene cu noua mentalitate a puritanismului nu constituie semnul conservatismului înrâit al ortodoxiei reformate, ci se explică ca o tendință apărătoare a sistemului educațional centralizat, fiindcă ortodoxia în așa fel atacă puritanismul, fără ca reprezentanții acesteia – în frunte cu episcopul Geleji – să cunoască operele de bază a puritanismului editate în limba engleză.¹⁹ Din acest motiv, reprezentantul academit al puritanismului este declarat dușmul omului politic (*homo politicus*) al Principatului, adică a formării inteligenței obediente Curții principiale, este declarat independent, din punct de vedere religios, când puritanii predau din alte ”manuale” și cu *alte metode logica, poetica, științele naturale și limbile necesare înțelegerii Bibliei*.

Din punct de vedere al ideologilor nederlandeze, mai mulți academiți aprobă preceptul de bază de sorginte pauliană a sistemului educațional nederlandez, prin faptul, că *orice trebuie să fie cercetat, și ceea ce este de folos, trebuie păstrat*,²⁰ respectiv *idea baconiană*, conform căreia *din moment ce natura este darul Domnului, aceasta poate fi cunoscută*.

Pentru creștinul helvetic este o dilemă cardinală a obținerii sau a pierderii eternității spirituale.²¹ Individul puritan, prin reînțoarcerea sa la Biblie, se străduiește în viața sa, crezând în *credița calviniană a înfăpturii (fides efficax)*, ca aceasta să fie pe placul Domnului și să

---

¹⁸ SIPOS: 1999, p. 32.

¹⁹ GELEJI: 1645–1649, I. vol. Introducere: [52].

²⁰ ”Ci cercetați toate lucrurile și păstrați ce e mai bun!” Ep. I. Paul către Tes., 5,21; MCKNIGHT–TRICHE: 2011, p. 41.

²¹ PUKÁNSZKY: 2002, p. 94–106.

îmbogățească zestrea divină în lumea pământească. Prin faptele sale, individul puritan dorește să își asigure probabila eminență sa spirituală, iar în lipsa acesteia speranța, că va obține mântuirea sufletească eternă. Pentru aceasta, niciodată nu neagă, nu pune sub semnul întrebării apartenența sa probabilă la mântuirea eternă spirituală.

Viața creștinului helvetic puritan *nu decurge, ci se înfăptuiește* prin studiile amesiene, care constituie un sistem de activitate pentru el. Viața sa puritană este *activă, rațională, stăpânire de sine fără patimă*. Pentru starea de sine năzuiește spre *ordine echilibrată* în viața sa. Pentru aceasta, educația puritană bazată pe *teologie și logică*, are ca caracteristică principală *pragmatismul eficacității vocative*, respectiv *utilitarismul* dedus din aceasta. Utilitarismul devine punctul de plecare a organizării sistemului metologic al învățământului în pedagogia lui Janos Tolnai Dali și Janos Apáczai Csere, încât învățatul în sistemele lor, pe baza operei *Technometria* a lui Amesius, devine mijlocul folosirii informațiilor dobândite în viața cotidiană, și prin aceasta *izvorul beatitudinii existențiale*. Expresiile *sapientia, circularis comprehensio* din opera citată a lui Amesius și *pansophia* din opererile lui Comesius înseamnă cumulul de cunoștințe *folositoare, utilitare* individului în metodologia educațională a lui Apáczai, care totdeauna pot fi lărgite, dat fiind că aceste discipline nu formează un cerc restrâns sau închis în fața noilor informații.²²

Pe de o parte din speranța în eternitatea sufletească a sa, pe de altă parte din utilitarismul disciplinelor și informațiilor dobândite prin acestea se formează credința fermă în viața individului puritan, *practica contemplativă excesivă și religiozitatea activă*. Religiozitatea activă conduce la înțelegerea cât mai profundă a Bibliei, prin însușirea limbilor biblice, astfel elevul lui Apáczai sau Fogarasi deslușește *anticvitatea christianizată*, învață profund limba lui Vergiliu sau Terențiu, întrucât limba operelor lui Schonaeus și Rosaeus sunt ”romanice”, însă temeiul spiritual al operelor conferă *literatură pareinetică individului și nu pentru comunitate* cu speranța eminenței sale sufletești eterne. Din această cauză aceste opere nu cer interpretare *confesională, interconfesională, perorație disputativă*.

Literatura este un mijloc de transmitere pentru individul puritan: constituie uniunea divină-omenească de după cunoașterea păcatului, este mijlocul de transpunere a ideii amesiene de ordinea disciplinelor, care clasifică înțelegerea cunoștințelor declarate și cunoscute, astfel căutarea dumnezeiască din partea omului se înfăptuiește în viața individului, se avansează și astfel se realizează în timp. Aceasta este idea de bază și obiectivul sistemului educațional al puritanismului.

---

²² MCKNIGHT–TRICHE: 2011, p. 41.

Metodologia amesiană a cunoștințelor declarate sunt completate în pedagogia puritană transilvăneană de către cartesianism, prin faptul că în analiza academiților²³ refuză acceptarea preceptelor autoritare,²⁴ dorind să se evidențieze prin *posibilitatea imperativă a cunoașterii*, prin *elevarea discernământului cu capacitatea de îndoire*, prin evidențierea repetată a utilitarismului disciplinelor dorește să se asigure de sine ca *persoană gânditoare, activă și eficientă*. Astfel însușirea cunoștințelor devine eclectică în școala lui Apáczai.

Cum pedagogia lui Apáczai s-a realizat numai parțial, poate fi motivat prin faptul, că sistemul educațional al ortodoxiei privind formarea păstorilor și intelectualității laice se baza pe alte principii educaționale, pe baza „fizicii mosaice”. Ideea puritanismului, căutarea și însușirea carteziană și amesiană, organizarea sistemului educațional și pedagogic bazat pe formarea individului se vor răspândi sub alte idei în istoria literară, culturală și pedagogică transilvăneană. Dar aceasta constituie o altă epocă a istoriei intelectualității.

Bibliografie selectivă

Izvoare primare:

AMESIUS: [s. l. et a.]

[AMESIUS, Guilielmus]: *Guilielmi AMESII, magni theologi ac philosophi acutissimi, Technometria, per quaestiones et responsiones ad faciliorem captum instituta ac proposita.*

APÁCZAI: 1653

APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia. Az az, minden igaz es hasznos Böltseségnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása Apatzai Tsere Janos által. Ultrajecti, ex officina Joannis à Waesberge, 1653.*

APÁCZAI: 1658

APÁCZAI CSERE János: *A magyar nemzetben immár elvégtére egy academia felállításának módja és formája.* (Kolozsvár, 1658.)

GELEJI KATONA: 1645–1649

GELEJI KATONA István: *Valtság-titka, azaz az örök Igenek a megválto Messias Christ(us) Jesusnak... megtestesülese, születése, körül-meteltetése, szenyvedési, halála, el-temettetése, feltámadása, menyben-menése, Attya jobbjára-ülése és Sz. Lelket küldése felöl valo keresztyéni titkos tudomány, melylynek igazsaga az esztendő-szakai het jeles üdnepekre... valo predikaciokban... meg-bizonyittatik, és a tévelygőknek... ellenkező vélekedésik meg-czáfoltatnak, és a magyar hiveknek... segedelmekre....* Várad, Szenczi Kertész Ábrahám által, 1645.

RÖELL–FELFALUSI: 1689

[RÖELL, Hermann Alexander]: *DISPUTATIO philosophica de innata Dei idea quam annuente Deo T(er) O(ptimo) M(aximo) sub praesidio celeberrimi ac clarissimi viri D(omini) Hermanni Alex(andri) Röell, S(acro) S(anctae) Theol(ogiae) ac Phil(osophiae) Doct(oris) atque utriusque in Illustri Frisiorum Academia Prof(essoris) Ordinarii, solidissimi publicae disquisitioni subjiciet Josephus Felfalusi, Transylvanus author et resp(ondens).* Franequerae, apud Johannem Gyselaar, Ordinum Frisiae atque eorundem Academiae Typograph(um) Ordinar(ium), MDCLXXXIX.

---

²³ MESTER: 2007, p. 96.

²⁴ MESTER: 2007, p. 102; VERBEEK: 2007, p. 67–68.

ROSAEUS: 1656

[ROSAEUS, Alexander]: *ALEXANDRI Rosaei Virgilii Evangelizantis Christiados libelli aliquot in gratiam classis poeticae Varadiensis editi*. Varadini, apud Abrahamum K. Szenciensem, 1656.

ROSAEUS: 1684

[ROSAEUS, Alexander]: *Alexandri ROSAEI Virgilii Evangelizantis Christiados libri decimum tres. In quibus omnia, Quae de Domino nostro Jesu Christo in utroque Testamento, vel dicta, vel praedicta sunt, Altisona divina Maronis Tuba svavissime decantantur. Inflante Alexandro Rosaeo*. Debrecini, per Stephanum Töltesi, 1684.

SCHONAEUS: 1598

Cornelii Schonaei Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Joannem Moretum, 1598.

SCHONAEUS: 1656

[SCHONAEUS, Cornelius]: *Cornelii SCHONAEI Terentius Christianus, seu Comoediae Sacrae, Terentiano Stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae: et nunc demum magna ejusdem diligentia et labore emendatae atque recognitae*. Varadini, apud Abrahamum Kertesz Szencinum, 1656.

SCHONAEUS: 1684

[SCHONAEUS, Cornelius]: *Cornelii SCHONAEI Terentius Christianus, seu Comoediae Sacrae, Terentiano Stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae: et nunc demum magna ejusdem diligentia et labore emendatae atque recognitae*. Debrecini, apud Stephanum Töltesi, 1684.

TERENTIUS: 1557

[TERENTIUS, Publius Afer]: *PUBLI Terenti Aphri Comoediae sex cum argumentis Philippi Melancthonis*. 1. colligatum: Marci Tulli Ciceronis Epistolae familiares. 2. coll.: Publilii Terentii Aphri comoediae sex. Post omnes omnium editiones summa vigilantia recognitae. Accesserunt succincta scholia et argumenta in singulas scenas. Coranae, Valter Wagner, 1557.

TERENTIUS: [1545–1549]

[TERENTIUS, Publius Afer]: *Publi TERENTII Aphri Comoediae sex cum argumentis Philippi Melancthonis*. Coranae. [1545–1549].

VIDA: 1607a

[VIDA, Marcus Hieronymus Cremonensis]: *MARCI Hieronymi Vidae Cremonensis Poeticorum libri III. ad Franciscum, Francisci Regis Franciae filium, delphinum*. (Lyon, 1607)

VOSSIUS: 1647

VOSSIUS, Gerardus Joannes: *Poeticarum Institutionum Libri Tres*. Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirium, 1647.

Izvoare secundare:

ÁGOSTON: 1997

ÁGOSTON István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei. Magyar puritánus törekvések a XVII. század első felében*. Budapest, a Magyar Református Egyház Kálvin Kiadója, 1997.

BÁN: 2003

BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. V. Molnár László bibliográfiájával és Bitskey István tanulmányával. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.

BARTÓK: 1991

BARTÓK István: XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. In *Irodalomtörténeti Közlemények. A MTA Irodalomtudományi Intézetének Folyóirata*. 95. évf. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 1–24.

BERG: 1946

BERG Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Budapest, OSZK, 1946.

BERNÁTH: 1902

BERNÁTH Lajos: *A protestáns iskoladrámákról*. Irodalomtörténeti tanulmány. Különlenyomat a Protestáns Szemléből. Budapest, Hornyánszky V. Cs. és Kir. Udv. Könyvnyomda, 1902.

BITSKEY: 2013

BITSKEY István: *Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*. Budapest, Magyar Tudomány Akadémia, 2013.

BODONHELYI: 1942

BODONHELYI József: *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942.

CSORBA: 2008

CSORBA Dávid: „A' sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Debrecen, Hernád Kiadó, 2008.

DEMÉNY: 1982

DEMÉNY Lajos: *Bethlen Gábor és kora*. Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1982.

DESCARTES: 2000

DESCARTES, René: *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Boros Gábor. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 2000.

DIENES: 2011

DIENES Dénes: Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon? In *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. II. kötet. Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

DÓSA: 1897

DÓSA Dénes: *A szászvárosi Ev. Ref. Kún-Kollegium története*. Szászváros, Schuller testvérek és társa nyomdája, 1897.

EHRSTINE: 1997

EHRSTINE, Glenn: *Theatre, Culture and Community in Reformation Bern, 1523–1555*. Leyden, Brill NV, 2002.

ERDŐS: 1912

ERDŐS Károly: *Az angol puritanizmus*. Debrecen, 1912.

F. SZABÓ: 1863

SZABÓ Sámuel: Apáczai Csere János életrajza. In *Budapesti Szemle*. XVII. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1863.

FAZAKAS: 2008

FAZAKAS Gergely Tamás: Az imádság testi kifejeződései az angol és a magyar puritanizmusban. Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései. In *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János. Debrecen, Debreceni Egyetem – Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.

FAZAKAS: 2011

FAZAKAS Gergely Tamás: Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda. In *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére I. kötet*. Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

GÁBOR: 2001

GÁBOR Csilla: *Káldi György prédikációi*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.

GÁBOR: 2004

GÁBOR Csilla: Fordítás és nyelvteremtés a XVII. század irodalmi gyakorlatában. In *Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megeremtésében*. Szerk. Péntek János, Sándor Katalin, Zsemlyei Borbála. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

GÁBOR: 2008

GÁBOR Csilla: Kegyesség és (inter)konfesszió. In *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János. Debrecen, Debreceni Egyetem – Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.

GÁBOR: 2011

GÁBOR Csilla: Jezsuita családtagok: nagyszombati Káldi Márton és György. In *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére I. kötet*. Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

GÁBOR: 2015

GÁBOR Csilla: Hol található az igaz egyház? Érvek, szerepek, játszmák egy többfordulós polémiaiban a 17. sz. első felében. In *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese, Bogdándi Zsolt, Weisz Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.

IMRE: 2012a

IMRE Mihály: Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája. In IMRE Mihály: *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2012.

JANKOVICS: 1999

JANKOVICS József: *Ex Occidente .... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.

KESZEG: 2008

KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvár, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008.

KIS: 1873

KIS Ferencz: *A székelyudvarhelyi Ev. Ref. Kollegium történelme*. Székelyudvarhely, 1873.

KOLTAY: 1991a

KOLTAY Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig. In *Studia Litteraria. Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*. Szerk. Bitskey István. Tomus XXVIII. Debrecen, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek kiadványa, 1991. 99–114.

KOLTAY: 1991b

KOLTAY Klára: Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága. In *Könyv és könyvtár*. Szerk. Imre Mihály. Tomus XVI. Debrecen, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem egyetemi könyvtárának évkönyve, 1991. 39–58.

KONCZ: 2006

KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Második, átdolgozott kiadás. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006.

LAKI: 2006

LAKI János: *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.

LUFFY: 2015

LUFFY Katalin: „Romlás építőinek fognak nevezetni”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

LUKINICH: 1918

LUKINICH Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1918.

MAKKAI–MÓCSY: 1986

Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

MAKKAI-SZÁSZ: 1986

Erdély története. Második kötet 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

MARÓTI: 1961

MARÓTI Egon: Terentius Magyarországon. In *P. TERENTI Afri Phormio. Az elősdi.* Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta Maróti Egon. Trencsényi-Waldapfel Imre bevezető tanulmányával. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

MCKNIGHT-TRICHE: 2011

MCKNIGHT, Douglas-TRICHE, Stephen: Puritan Origins of Technological Understanding in the USA. From William Ames's *Technologia* to Technicism. In *Journal of Curriculum Theorizing*. Ed. Helfenbein, Robert et alii. Volume 27, Number 3. Foundation for Curriculum Theory, 2011. <http://www.google.ro/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCgQFjAB&url=http%3A%2F%2Fjournal.jctonline.org%2Findex.php%2Fjct%2Farticle%2Fdownload%2F228>

(Letöltés ideje: 2014. december 2.)

MESTER: 2007

MESTER Béla: A magyar karteizianizmus történetírasi hagyományaink tükrében. In *Kellék. Filozófiai folyóirat*. 32. szám. Kolozsvár-Nagyvárad-Szeged, Pro Philosophia Kiadó, 2007. 95–109.

PARENTE: 1987

PARENTE, James A., jr.: *Religious Drama and the Humanist Tradition. Christian Theatre in Germany and in the Netherlands 1500–1680.* Leyden, Brill NV, 1987.

PRAK: 2004

PRAK, Maarten: *Hollandia aranykora. A Köztársaság talánya.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

PUKÁNSZKY: 2002

PUKÁNSZKY Béla: Magyar neveléstudomány. Protestáns pedagógiai hagyományok. In: *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban.* Budapest, OPKM, 2002.

RESTÁS: 2011

RESTÁS Attila: Bartholomae Keckermanni Systematis rhetoricis Epitome (1617). In *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére I. kötet.* Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

RMEE: 1995

Régi Magyar Egyetemek Emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367–1777 című forráskiadványban. Szerkesztette és a bevezetést írta Szögi László. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1995.

SIPOS: 1999

SIPOS Gábor: Értelmiségi életforma a 17. századi Erdélyben. In *Kötődések Erdélyhez. Tanulmányok.* Tatabánya, Alfadat-Press Kiadó, 1999.

SIPOS: 2012

SIPOS Gábor: A kolozsvári református egyházközség a 17. század első felében. In Sipos Gábor: *Reformata Transylvania. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012.

SLUIS-POSTMA: 1990

SLUIS, Jacob van-POSTMA, Ferenc: *Herman Alexander Röell und seine ungarischen Studenten.* Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990.

SPAANS: [s. l. et a.]

SPAANS, Joke.: *Haarlem na de reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577–1620. Boeschrift Universiteit Leiden, deel 11 (Den Haag 1989) Hollandse historische reeks.* [s. l. et. a.]

SPRUNGER: 1968

SPRUNGER, Keith L.: Technometria: A Prologue to Puritan Theology. In *Journal of The History of Ideas*. Ed. Breckmann, Warren et alii. No. 1, vol. 29. New York, 1968. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2708469?uid=3738920&uid=2&uid=4&sid=21103298881837> (Letöltés ideje: 2013. aug. 24.)

SZABÓ: 2013 b

SZABÓ András: Coetus – natio – respublica – politia – societas – congregatio – collegium – gens (1555–1613). A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében. In Szabó András: *Szepességtől Biharig. Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*. Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013.

SZATHMÁRY: 1868

P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, a szerző sajátja, 1868.

TATÁR: 1993

TATÁR György: *Pompeji és a Titanic*. Budapest, Atlantisz, 1993.

TERENTIUS: 2004

TERENTIUS *Adelphoe*. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Tegye Imre. (Auctores Latini XVII.) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

TONK: 1994

TONK Sándor: *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994.

TÖRÖK: 1905

TÖRÖK István: *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*. Kolozsvár, Stief Jenő és társa Könyvnyomtató Intézete, 1905.

UNGVÁRI-ZRÍNYI: 1998

UNGVÁRI-ZRÍNYI Imre: *Változó értelemben: közelítések a filozófiához*. Kolozsvár, Komp-Press, 1998.

VENNE: 2001

VENNE, Hans van de (Henricus Pieter Maria): *Corn. Schonaeus Goudanus (1540–1611): leven en werk van de christelijke Terentius: niense bijdragen tot de geschiedenis van de Latynse scholen van Gouda, s'- Gravenhage en Haarlem*. Voorthuizen, Florivallis 2001.

VERBEEK: 2007

VERBEEK, Theo: Mennyi karteziánus... Különbözőség és azonosság a holland karteziánizmusban. In *Kellék. Filozófiai folyóirat*. 32. szám. Kolozsvár–Nagyvárad–Szeged, Pro Philosophia Kiadó, 2007. 61–81.

VERGILIUS: 1984

VERGILIUS: *Aeneis I–VI*. A szöveget gondozta, a bevezetést írta és jegyzetekkel ellátta Tar Ibolya. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.

VERWEIJ: 2013

VERWEIJ, Michiel: The *Terentius Christianus* at Work: Cornelius Schonaeus as a Playwright. In *The Early Modern Cultures of Neo-Latin Drama*. Ed. Philip Ford and Andrew Taylor. Leuven, Leuven University Press, 2013.

ZOVÁNYI: 1911

ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911.

ZUMTHOR: 1985

ZUMTHOR, Paul: *Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában*. Ford. Gyáros Erzsébet. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Cuvinte–cheie:

academizant, pelerinajul academic reformat transilvănean, organizare științifică externală, metodologia biografiei lineare, puritanism, cartesianism, căutarea propriei individualități, reforma târzie, pragmatismul eficacității vocative, literatura parenetică

Cuprins

Introducere	3
1. Transilvania. Caracteristici de istorie ecleziastică și particularități spirituale	13
1.1. Statutul Transilvaniei (1526–1685)	13
1.2. State noi: Principatul Transilvaniei și Ungaria regală	13
1.3. Încercare de unificare statală	16
1.4. Confesionalizare în Transilvania	18
1.5. Politica ecleziastică în timpul principelui Gábor Báthory	22
1.6. Imaginea lui Bethlen, legitimitate principială	24
1.6.1. „Din puterea dată de Dumnezeu năzui să se alăture lor [țării]: politica ecleziastică a lui Gábor Bethlen	25
1.7. Moștenirea lui Bethlen. Stăpânirea politică a lui György Rákóczi I.	33
1.7.1. ”Confesiunea creștină” a lui György Rákóczi I.	33
1.7.2. Dogmatism și ideile puritanismului în Transilvania lui György Rákóczi I.	40
1.7.3. Anglia. Conducătoare de viață creștină și clasa politică	43
1.7.4. Idei puritane timpurii în teritoriile ungarofone	47
1.7.5. Viața lui János Tolnai Dali, reformele sale puritane sub György Rákóczi I.	52
1.7.6. Ortodoxia religioasă vs. puritanismul lui Tolnai: sinodurile din Tokaj și Sătmar	56
1.8. ”Orânduirea aristocratico-democratică” și presbiterianismul în timpul domniei lui György Rákóczi al II-lea	64
1.9. Construire peste ruine. Relații interconfesionale în perioada de domnie a lui Apafi	71
2. Particularitățile istorice și spirituale ale landurilor nederlandeze	76
2.1. Descentralizare politică: deficiență și beneficiu	76
2.2. Propășire economică: agricultură, meșteșugărit, comerț, urbanizare	77
2.3. Societate și religiozitate	78
2.4. Republica Țărilor de Jos: generalități	80
3. Formarea școlilor reformate și funcționarea lor în secolul al 17-lea	83

3.1. Vocația școlilor reformate	83
3.1.1. Legi școlare, decrete, funcții	85
3.1.2. Alma mater și școala particula. Relația dintre particular și totalitate	95
4. Sistemul educațional al celor șapte landuri nederlandeze	99
5. Puritanism și cartesianism în sistemul educațional transilvănean	103
5.1. Guilielmus Amesius	105
5.1.1 Opera Technometria a lui Guilielmus Amesius. Interpretare	106
5.1.2. ”Antichitatea”, ”evul mediu” și interpretarea ars-ului a lui Amesius	117
5.2. Pedagogia lui János Apáczai Csere și Mátyás Fogarasi	122
5.2.1. Sistemul educațional al lui János Apáczai Csere, moștenirea lui spirituală	124
5.2.2. Sistemul educațional al lui Mátyás Fogarasi la Târgu-Mureș	133
5.3. Recepția operelor lui Publius Terentius Afer și Publius Vergilius Maro în sistemul de educație al instituțiilor reformate transilvane de învățământ din secolul al 17-lea	137
5.3.1. Declamațiile lui Terentius sau Terentius pe scenă?	140
5.3.2. Terentius în interpretarea lui Melanchthon	143
5.3.3. Locul poeziei (poetica) în concepția educațională a lui Amesius	146
5.3.4. Poetica lui Cornelius Schonaeus și Alexander Rosaeus: fabula, carmen, christias	147
5.3.5. Primatul lui Publius Vergilius Maro în operele poetice din sec. 16–17-lea	152
5.3.6. În loc de rezumat: Postscript despre poezia lui Schonaeus și Rosaeus	159
5.4. Literatura academizantului József Felfalusi la Franeker, sub mentoratul profesorului Hermann Alexander Röell	160
5.4.1. Sistemul educațional universitar: curs și disputație	160
5.4.2. Discipolii profesorului Röell	162
5.4.3. Respondentul József Felfalusi	163
5.4.4. Opera Technometria a lui Amesius și disputația academică a lui Felfalusi despre idea dumnezeiască înăscută în noi	164
5.4.5. Postscript despre concepția lui Amesius despre cunoaștere și exegeza interpretată de Röell și Felfalusi	170
Rezumat, concluzii	172
Bibliografie	176
Anexe	200